

प्रितम प्रब्लिकेशन्स

विकासपर्वाचे दिपस्तंभ

डॉ. शंकरराव चव्हाण

विकासपर्वाचे दिपस्तंभ डॉ. शंकरराव चव्हाण :-
प्रा. डॉ. गजानन पाटील

© सर्व हक्क प्रकाशकाधिन

प्रकाशक
श्री. कैलास आर. पाटील
प्रितम पब्लिकेशन्स
५, वर्धमान चेंबर्स, विद्यापीठ रोड, जळगाव.-425001.
मो. ९८५०२२३५९.
Email-pritamjalgaon@rediffmail.com

प्रथमावृत्ती - १४ जुलै २०२१

अक्षर जुळवणी -
प्रितम पब्लिकेशन्स, जळगाव

मुद्रक -
श्री मोरया ऑफसेंट, धरणगांव जि.जळगाव

किंमत रु.४५०/-

या पुस्तकातील कोणताही भाग प्रकाशकाच्या लेखी परवानगी शिवाय कुठल्याही नमुन्यात पुनर्मुद्रित अथवा कुठल्याही भाषेत भाषांतरित करता येणार नाही. तसे केलेले आढळल्यास कोणतीही पुर्वसूचना न देता संबधीत व्यक्ती अथवा संस्थेवर कायदेशीर कार्यवाही केली जाईल.

११.	प्रा.डॉ.जि.एस. पिसे	डॉ.शंकरराव चव्हाण यांचे जलव्यवस्थापन :दिशा आणि गती	९१
१२.	प्रा.डॉ.एस.डी. सावंत	महाराष्ट्राच्या जलसंस्कृतीचे जनक : शंकरराव चव्हाण	९६
१३.	प्रा.डॉ.संतोष कोटुरवार	तत्त्वनिष्ठ व कृतिशील व्यक्तीमत्त्व : डॉ.शंकरराव चव्हाण	१०३
१४.	प्रा.डॉ.शारदा बंडे	महाराष्ट्राच्या जडणघडणीत ना.श्री शंकरराव चव्हाण यांचे योगदान	१११
१५.	प्रा डॉ वसंत कदम	शंकररावजी चव्हाण एक बहुआयामी व्यक्तिमत्त्व...	११६
१६.	प्रा. धनंजय रा. जवळेकर	जलसंवर्धनाचे दिपस्तंभ डॉ. शंकरराव चव्हाण	१२०
१७.	प्रा. डॉ. केशव लहाने	महाराष्ट्राच्या जलसंस्कृतीचे प्रणेते : डॉ. शंकरराव चव्हाण	१२७
१८.	प्रा.बालासाहेब कानडे	डॉ. शंकरराव चव्हाण- अभ्यासू, शिस्तप्रिय व कुशल प्रशासक	१३१
१९.	डॉ सोमनाथ गुंजकर	जनतेच्या विकासासाठी कार्य करणारा भूमिपुत्र	१३६
२०.	भिकाणे शोभा	आधुनिक भगीरथ: डॉ.शंकरराव चव्हाण	१४५
२१.	विकास कांबळे	डॉ.शंकरराव चव्हाण यांचे हैदराबाद मुक्ती संग्रामामधील योगदान	१५३

जलसंवर्धनाचे दिपस्तंभ डॉ. शंकरराव चव्हाण

प्रा. धनंजय रा. जवळेकर
श्री संत गजानन महाविद्यालय खर्डा
ता. जामखेड जि. अहमदनगर

पौराणिक कथेनुसार भगीरथाच्या तपश्चर्येतून गंगा पृथ्वीवर अवतरली असा समज आहे. गंगेच्या पृथ्वीवर येण्याने पृथ्वी सुजलाम सुफलाम झाली. याचे श्रेय जुन्या काळात भगीरथ ऋषींना दिल्या जाते. संपूर्ण महाराष्ट्रात तलाव, धरणे, कालवे, बंधारे, बांधून सिंचनाच्या सोयी महाराष्ट्रात निर्माण करून 'आधुनिक महाराष्ट्राचे भगीरथ' म्हणून मा. शंकरराव चव्हाणांचा उल्लेख केल्यास वागो ठरणार नाही. राज्याचे पाटबंधारेमंत्री म्हणून अनेक वर्ष काम करित असताना शंकररावजींना महाराष्ट्रातील सर्व नद्या, त्यांचे खोरे, पाण्याचे साठे यांचा पूर्ण तपशील माहीत होता. त्यांच्या सिंचन क्षेत्रातील या योगदानामुळेच त्यांच्या अन्त्यसंस्काराच्या दिवशी तत्कालीन मुख्यमंत्री सुशीलकुमार शिंदे यांनी विष्णुपुरी प्रकल्पाचे 'शंकरराव चव्हाण विष्णुपुरी प्रकल्प' असे नामांतर केले, आणि त्यांचा स्मृतिदिन हा 'सिंचन दिन' म्हणून पाळल्या जाईल, असे जाहीर केले.

मराठवाड्याचा भाग्यविधाता असणारा जायकवाडी प्रकल्प तर मा.शंकररावांच्या सिंचन कर्तृत्वाचा शिरपेच मानला पाहिजे. या धरणाच जागा निश्चित केली तेंव्हा औरंगाबाद व अहमदनगर जिल्हातील ४५-४५ गावे पाण्याखाली जाणार होती. त्यामुळे त्यांचे पुनर्वसन करावे लागणार होते. त्यावेळी वसंतराव नाईक मुख्यमंत्री होते, अर्थात हा प्रकल्प पुरा झाला तेंव्हा राज्याचे नेतृत्व शंकररावाकडे आले होते. प्रकल्पग्रस्त जनतेचे पुनर्वसन करूनच शंकरराव चव्हाण यांनी या नाथसागराची निर्मिती केली. केंद्रीय मंत्रीमंडळात त्यावेळी डॉक्टर व्ही.

के. राव यांनी जायकवाडी संबंधात जे आक्षेप घेतले होते, त्याची अतिशय मुद्देसूद उत्तरे शंकररावजींनी पटवून दिल्यामुळे या धरणाचे सर्व मार्ग मोकळे झाले होते, त्याची अतिशय मुद्देसूद उत्तरे मा. शंकररावजींनी पटवून दिल्यामुळे या धरणाचे सर्व मार्ग मोकळे झाले होते. श्री. व्ही. के. राव यांनी लवादाचा निर्णय देताना असे स्पष्टपणे लिहून ठेवले आहे की, "मी आजपर्यंत अनेक पाट-बंधारे मन्त्रांशी र्जा केली आहे, मात्र जायकवाडी संदर्भात असलेल्या आक्षेपांना इतकी मुद्देसूद जागी अभ्यासपूर्ण उत्तर देणारे शंकरराव चव्हाण यांच्यासारखा मंत्री पाहिलेला नाही". याचे कारण असे होते की मा. शंकरराव चव्हाण यांनी महाराष्ट्राचे पाटबंधारे मंत्री म्हणून १२ वर्षे काम केले होते. दुसऱ्यांदा मुख्यमंत्री झाल्यानंतर देखील मा. शंकरराव चव्हाण यांनी पाटबंधारे खाते दोन वर्षे आपल्याकडेच ठेवले होते. त्यामुळे एकर १४ वर्षे महाराष्ट्र मंत्रीमंडळात पाटबंधारे खाते त्यांच्याकडेच असल्याने व त्यांच्या अभ्यासू वृत्तीमुळे साहेब या विषयातील तज्ञ बनले. प. जवाहरलाल नेहरूंनी 'शंकरराव चव्हाणानी महाराष्ट्रास भारताच्या नकाशावर आणले.' अशा शब्दात त्यांचा गौरव केला.

पाटबंधारे खात्याचे मंत्री झाल्यानंतर महाराष्ट्रातील अस्तिवात असलेल्या पण जीर्ण झाल्याने सिंचन क्षमता कमी झालेल्या तलावांची दुरुस्ती करण्याचा कार्यक्रम मा. शंकररावांनी हाती घेतला स्थानिक लोकांचा यात सहभाग वाढवा यासाठी तलावांच्या दुरुस्तीकरीता ग्रामपंचायत व लोकसहभागातून निधी गोळा करावा व तलाव दुरुस्त करावे असा ठराव विधानसभेत मंजूर करून घेतला, शिवाय २५० एकर जमीन भिजेल अशा सर्व तलावावर महाराष्ट्र सरकार खर्च करे -ल त्यासाठी शेतकऱ्यांकडून एकही पैसा घेतला जाणार नाही असा विधीमंडळ ठराव श्री. शंकरराव चव्हाण यांनी पास करवून घेतल्यामुळे महाराष्ट्रातील शेकडो तलावांची दुरुस्ती करण्यात आली यातून सिंचन सुविधा वाढल्या व वाढत्या उत्पादनामुळे शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढले. त्याचबरोबर पाण्याची नासाडी होऊ नये म्हणून, त्याचा काळजीपूर्वक वापर व्हावा म्हणून पानिपट्टी आकारल्या गेली. त्यास विरोधी नेत्यांनी आक्षेप घेतला पण केवळ लोकानुरजनास ते बळी पडले नाहीत माफक का होईना पाणीपट्टी आकारल्या जावी या मतावर मा. चव्हाण

साहेब ठाम राहिले. भंडारा जिल्ह्यात एकूण ६८ मालगुजारी तलाव होते. त्या सर्वच तलावांची दुरुस्ती केल्या गेली. चंद्रपुर जिल्ह्यात एकूण ६५ मालगुजारी तलाव होते त्यापैकी ५६ तलावांचे काम पहिल्या वर्षी तर उर्वरित तलावांची दुरुस्ती दुसऱ्याच वर्षात पूर्ण केल्या गेली. केवळ भंडारा व चंद्रपुर जिल्यातील जवळपास १००० मालगुजारी तलावांची दुरुस्ती १९७५ पर्यंत शंकरराव चव्हाणांनी केली. आज त्यामुळेच भंडारा जिल्हा तलावांचा जिल्हा म्हणून ओळखल्या जातो. विदर्भातील हजारों एकर जमीन यामुळे सिंचनाखाली आली याचे श्रेय पाटबंधारे म्हणून चव्हाण साहेबाना द्यावेच लागेल.

सत्तरच्या दशकात केंद्र सरकारने देश पातळीवर पाटबंधारे प्रकल्पांचा आढावा घेण्याकरीता व सिंचन क्षमतेची वाढ व्हावी यासाठी फायनान्स कमिशनची निर्मिती केली होती हे मंडळ देशातील आर्थिक प्रश्नांची सोडवणूक करण्यासाठी ज्या राज्यांना सिंचनाची फार आवश्यकता आहे त्याठीकानच्या योजनांना प्राधान्य देत त्या योजना कार्यान्वित करणार होते. या कमिशन पुढे गोदावरी प्रकल्प, भीमा प्रकल्प व दूधगंगा प्रकल्पाचे अभ्यासपूर्ण सादरीकरण करून या योजनांना लागणारा निधी त्यांनी केंद्राकडून मंजूर करून घेतला. इतकेच नव्हे तर मध्यप्रदेश सरकारसोबत करार घडवून वाघ, पेंच, करबंदा, तापी प्रकल्प मार्गी लावले याचा फायदा दोन्ही राज्यांना झाला. या कार्याची दखल घेऊन मुख्यमंत्री वसंतराव नाईक यांनी पुढील शब्दात शंकररावांचा गौरव केला "महाराष्ट्राची बाजू व त्यातील तांत्रिक व शासकीय बारकाव्यांसह केंद्र सरकारला पटवून देण्याचे जे काम आमच्या इंजिनियर व खात्याच्या सचिवांना जमले नाही ते शंकरराव चव्हाण यांनी करून दाखविले आहे". पश्चिम महाराष्ट्राचा भाग्यविधाता प्रकल्प म्हणून ज्या कोयना प्रकल्पाचा उल्लेख केला जातो तो प्रकल्प देखील मा. शंकररावांच्या अथक प्रयत्नाने पुरा झाला आहे हे बऱ्याचजणांना माहीत नाही. त्यावेळेस पाटबंधारे मंत्री म्हणून मा. शंकरराव चव्हाणांनी प्रकल्पाला होणारा विरोध, विस्थापित होणाऱ्या लोकांचे पुनर्वसन करून संपुष्टात आणला. या प्रकल्पातून होणाऱ्या वीजनिर्मितीमुळे पश्चिम महाराष्ट्रातील वीज तुटवडा संपून औद्योगिकीकरणास चालना मिळाली. मा. शंकरराव चव्हाणांच्या पुढाकाराने संपूर्ण

महाराष्ट्राचा पाटबंधारे संदर्भात सर्व्हे केला गेला. त्यात सोलापूर जिल्हा परिसरातील पाण्याचे दुर्भिक्ष अधोरेखित झाले. त्यामुळे भीमा प्रकल्प हाती घेतला गेला यावेळी या प्रकल्पामुळे पाणीसाठा जास्त प्रमाणात होऊ शकणार नाही वगैरे अफवा उठवण्यात आल्या परंतु आपल्या सूक्ष्म अभ्यासामुळे चव्हाण साहेबांनी राजकारण बाजूला ठेऊन हा प्रकल्प पूर्ण केला. दांडेकर समितीचा अहवाल प्राप्त झाल्यानंतर अविकसित भागामध्ये सिंचन सुविधा वाढविण्यासाठी नदी खोऱ्याच्या विचार केला आणि तसा विचार करताना जी गोष्ट ज्याठिकाणी करणे आवश्यक असते ती गोष्ट त्याठिकाणी केली. ती योजना कोणत्या तालुक्यात कोणत्या जिल्ह्यात येते हा प्रश्न शंकरराव चव्हाणांनी गौण मानला. राज्यातील सर्व नद्यांचे सर्वे करून त्या त्या नदी खोऱ्या संबंधी माष्टर प्लान तयार तयार केले गेले. हे तयार करत असताना संबंधित अधिकार्यांशी विचार विनिमय करून पिण्याकरिता किती पाणी राखून ठेवले पाहिजे, शेती सिंचनासाठी व उद्योगाकरिता किती आणि वीजनिर्मिती करिता किती पाणी राखून ठेवणे आवश्यक आहे याची क्रमवारीही निश्चित केल्याने त्या पाणी वाटपासंदर्भात होणारे संभाव्य वाद देखील टाळल्या गेले. अहमदनगर जिल्ह्यात जी आज समृद्ध साखर कारखानदारी दिसते त्यामागे मा. चव्हाण साहेबांनी कुकडी प्रकल्पाच्या रूपाने केलेले कार्य कारणीभूत आहे. श्रीगोंदा, जुन्नर, आंबेगाव व शिरूर तालुक्याचा भाग हा अवर्षण ग्रस्त होता तेथील पाणीटंचाई लक्षात घेता पुण्यापासून ५० मैलावर पडेगाव येथे हा प्रकल्प उभारल्या गेला कुकडी प्रकल्प हा पाच जलाशयांचा आहे. यातील तीन अहमदनगर जिल्ह्यात येतात. या योजनेच्या मंजूरीसाठी त्यांनी देशाचे तत्कालीन अर्थमंत्री श्री. यशवंतराव चव्हाण यांच्याकडे पाठपुरवठा करून त्यासाठी निधी मंजूर केला. ही योजना लागू करताना प्रकल्पग्रस्ताना हाताशी धरून चव्हाण साहेबांच्या या प्रकल्पांनाच काही राजकीय नेते विरोध करू लागले तेव्हा प्रकल्प ग्रस्त शेतकऱ्यांना पर्यायी जमीन देण्यासाठी शाषनाने प्रयत्न केल्याने हा विरोध संपुष्टात आला. या प्रकल्पामुळे आज अहमदनगर जिल्हा सुजलाम सुफलाम झाला आहे. भंडारदरा धरणाच्या भिंतीला १९७१ साली तडे गेल्यानंतर त्याची युद्धपातळीवर दाखल घेऊन ते दुरुस्त करण्याचे कार्यही चव्हाण साहेबांनी केले. विदर्भातील पूस नदीवरील

पुसद पासून जवळ असणाऱ्या मरसूल या गावाजवळ मातीचे धरण व्हावे यासाठी योजना, प्रकल्प अहवाल संयुक्त महाराष्ट्र निर्माण होण्यापूर्वी तयार केल्या गेली, पण काही कारणाने हा प्रकल्प १९६६ पर्यंत रेंगाळला, हा प्रकल्प हाती घेऊन पुर्ण केला गेला. या प्रकल्पामुळे याभागात मासेमारीला प्रोत्साहन मिळाले. अप्पर वर्धा धरण बांधत असताना जोपर्यंत धरणाचे काम पूर्ण होणार नाही तो पर्यंत प्रकल्प बाधित शेतकऱ्यांना शासनाकडून मिळालेली पर्यायी जमीन व स्वःताची जमीन कस-प्यासाठी परवानगी देण्यात आली.

मा. चव्हाण साहेबांनी मराठवाडा भागातील मनार, सिद्धेश्वर, निम्न तेरणा, येलदरी, दुधना या प्रकल्पांचे सर्वेक्षण करून या प्रकल्पांना मजुरी मिळावी यासाठी केंद्र शासनाकडे हे प्रस्ताव पाठविले. लघु व मध्यम प्रकल्प कोल्हापूर बंधारे, पाझर तलाव नालाबंडिंग याचे जाळे मराठवाडा विभागात विणले. मराठवाड्यातील सर्वात मोठ्या जायकवाडी प्रकल्पासाठी सहव्या पंचवार्षिक योजनेत भरीव तरतूद केल्याने मार्गी लागला. या प्रकल्पासाठी विस्थापित गावांच्या प्रश्नामुळे खूप विरोध झाला. यासाठी निदर्शने झाली. या प्रकल्पास होणारा राजकीय विरोध पाहता मुख्यमंत्री वसंतराव नाईकांनी हा प्रकल्प रेंगाळत ठेवण्याचा निर्णय घेतला पण मा. शंकरराव चव्हाण साहेबांनी या प्रकल्पामुळे होणारा फायदा मुख्यमंत्र्यांसहित विरोध करणाऱ्या राजकीय नेत्यांना पटवून दिल्याने यावर सकारात्मक विचार झाला. विस्थापित शेतकऱ्यांना पर्यायी जमीन देण्याचा शासन प्रयत्न करेल असा विश्वास दिल्यानंतर काही स्थानिकांनी विरोध चालूच ठेवला. इतकेच नव्हे तर शेगाव येथे उपहासात्मक सत्कार समारंभ आयोजित करून चव्हाण साहेबांना शिव्यांची लाखोली वहिल्या गेली. हे सर्व हालाहल या आधुनिक शंकररावांनी पचविले व गोदावरीचे निर्मल पाणी शिवशंभोसारखे जनतेला मिळवून दिले. या प्रकल्पामुळे आज मराठवाड्यातील २७८०० हेक्टर जमीन ओलिताखाली आली व शेतकऱ्यांचे दारिद्र्य फिटले. याच प्रकल्पाच्या दुसऱ्या टप्प्यात बीड जिल्ह्यातील माजलगाव तालुक्यात सिंदफणा नदीवर ४४० द.ल.घ.मी. क्षमता असलेले धरण बांधले व पैठण उजवा कालवा व माजलगाव डावा कालवा ही कामे पूर्ण करण्यात आली. १६५ व १३२ किलोमीटरचे हे जायकवाडी प्रकल्पाचे कालवे आज मराठवाड्याची

तहान भागवत आहेत. औद्योगिक कारखान्यात लागणारी वीजही हा प्रकल्प पुरवत आहे. या प्रकल्पातून १२ मेगावॅट वीजनिर्माण होते या प्रकल्पासाठी ३५००० हेक्टर जमीन अधिग्रहित केली गेली तर ११५ गावांच्या पुनर्वसनाचा कार्यक्रम शासनाने हाती घेतला. पैठण उजवा कालवा पासून एक लाख ४२ हजार हेक्टर व माजलगाव उजव्या कालापासून ९४ हजार हेक्टर क्षेत्रातील जमिनीस पाणी उपलब्ध झाल्याने मराठवाड्याचा मागासलेपणा दूर झाला. परभणी जिल्ह्यातील जितूर जवळ येलदरी गावाजवळ धरण बांधण्यात आले. धरणाच्या पायथ्याशी विद्युतगृह बांधण्यात आले, त्याद्वारे सात हजार पाचशे किलो वॅट वीजनिर्मिती देखील करण्यात येते. जवळपास चौदा हजार पाचशे फूट धरणाची लांबी असून उंची १६५ फूट आहे. १९६२ साली जागतिक बँकेच्या अर्थसाहाय्याने ७१९ लाख रुपये मदत कर्जाच्या रूपाने मिळाल्याने हा प्रकल्प १२२००२ जमिनीला पाणी पुरवठा येलदरी व सिद्धेश्वर हे पूर्णा प्रकल्पाच्या अंतर्गत पूर्ण झाले आहे त्याची मुहूर्तमेढ शंकरराव चव्हाण यांनीच रोवली होती. आज आशिया खंडातील सर्वात मोठी व पहिली उपसासिंचन योजना नांदेड शहराच्यालगत विष्णुपुरी प्रकल्पाच्या रूपाने माननीय शंकररावांचे त्यांच्या कर्म भूमीत स्मारक चठरले आहे. त्यामुळे महाराष्ट्रातील कोयना, उजनी, कुकडी, जायकवाडी, विष्णुपुरी, यासारखे महाराष्ट्रातील महत्वाची धरणे माननीय शंकरराव चव्हाण आणि धडाडीने उभी केली व यामुळे आज महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढून दारिद्र्य दूर झाले आहे. प्रांतवादी विचार न करता समग्रपणे महाराष्ट्राचा विचार करणारे हे नेतृत्व होते त्यामुळेच माननीय शरद पवार यांनी मा. शंकरराव चव्हाण यांच्या संदर्भात पुढील उद्गार काढले आहेत, "राज्यातील पाटबंधार्यांच्या मोठ्या प्रकल्पात शंकरराव चव्हाण यांचे योगदान महत्वाचे आहे, शेतकरी हे कधीच विसरणार नाहीत." त्यामुळे महाराष्ट्राच्या जलसंस्कृतीचे जनक म्हणून त्यांचा गौरव केल्यास तो वावगा ठरणार नाही. महाराष्ट्राचे पाटबंधारे मंत्री आणि मुख्यमंत्री म्हणून जो ठसा महाराष्ट्राच्या पाटबंधारे क्षेत्रावर उमटावला तो काळालाही विसरता येण्यासारखा नाही. कनेर, दूधगंगा, मनार, पेंच, मांजरा, नांदूर मध्यमेश्वर, लेडी, खडकवासला, इटियाडोह, पूर्णा, मुळा, गिरणा, घोड, सुखी इत्यादी पाटबंधारे प्रकल्पांच्या कालव्यातून

वाहणारे पाणी शंकररावांच्या कर्तृत्वाची गाणी गात आहेत.

संदर्भग्रंथ :

१. हैद्राबाद स्वातंत्र्यसंग्राम आणि मराठवाडा, अनंत भालेराव, प्रकाशक गोविंदभाई श्रॉफ, औरंगाबाद (१९८७).
२. हैद्राबाद : विमोचन आणि विसर्जन, कुरुंदकर नरहर मराठी साहित्य परिषद, आंध्रप्रदेश (१९८५).
३. गोदाकाठचा राजयोगी, प्रा.उत्तम सूर्यवंशी (संपादन) लेखक कुसुम-ताई शं.चव्हाण, धर्माबाद शिक्षण संस्था, (१९९४).
४. मराठवाड्याचा विकास दिशा आणि गती (शंकरराव चव्हाण गौरव ग्रंथ), डॉ.जे.जी.वाडेकर (संपादन), नांदेड (१९७५).
५. यशवंतराव ते विलासराव, मधुकर भावे, मनोविकास प्रकाशन, पुणे.
६. मराठवाड्याचे शिल्पकार, अनंत भालेराव, नरेंद्र चपळगावकर, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई (२०१२).
७. महाराष्ट्राचे शिल्पकार शंकरराव चव्हाण, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई (२०१०).
८. शंकरराव चव्हाण जीवन व कार्य, डॉ.उत्तम सावंत, निर्मल प्रकाशन, नांदेड (२०००).
९. भारतीय राजकारणातील दीपस्तंभ डॉ.शंकरराव चव्हाण, प्राचार्य डॉ.शोभा कदम (संपादक), शिवाजी प्रकाशन, पुणे (१४ जुलै २०२०).
१०. दैनिक लोकसत्ता, दि. २४ डिसेंबर, २०१३.
११. दैनिक सत्यप्रभा, दि. २६ फेब्रुवारी, २०२१.

Jyotikiran Publication, Pune

International Publication

Reg. No:-UDYAM-MH-32-0043896

PUBLICATION CERTIFICATE

This certificate is hereby awarded to Prof/Dr./M/s./ विस्ने अंकार बाळकृष्ण
in recognition of the
contribution of Book Chapter /article titled” भारताचे संरक्षण क्षेत्र:
वर्च आणि धोरण

Published after blind peer reviewed and editorial process in this Jyotikiran Publication,
Pune. The editor & Publisher wishes him/her a resplendent future.

Details of published Book Chapter/paper as under:

Title of Book:

**“Sustainable Development for Society, Industrial Development, Material, Energy
and Environment: Key Issues, Opportunities and Challenges”**

Volume: II, Month: 15 March 2022, ISBN NO: 978-81-953847-8-5

Jyotikiran Publication, Pune
For the Success Choose the Best

ISBN 978-81-953847-8-5

9 788195 384785 >

Santosh P Mane

Publisher

Jyotikiran Publication, Pune

International Publications

<http://jkpublications.com>

ISBN- 978-81-953847-8-5

Sustainable Development for Society, Industrial Development, Material, Energy and Environment: Key Issues, Opportunities and Challenge

Editors

Mr. Santosh P Mane
Dr. B. M. Bhanje
Dr. F. M. Nadaf
Dr. Sandeep Rout
Dr. Babalola A. Samuel

Dr. Praveen G. Saptarshi
Dr. S. D. Shinde
Dr. H. B. Tipe
Dr. Muhammad Yasir
Dr. Kavitha G. N.

Jyotikiran Publication, Pune
For the Success Choose the Best

Jyotikiran Publications, Pune
International Publication

Title : Sustainable Development for Society, Industrial
Development, Material, Energy and Environment: Key
Issues, Opportunities and Challenges

Editor Name : Santosh P Mane, Dr. Praveen G. Saptarshi, Dr. S. D.
Shinde, Dr. B. M. Bhanje, Dr. F. M. Nadaf, Dr. H. B.
Tipe, Dr. Sandeep Rout, Muhammad Yasir, Dr.
Babalola Ayodele Samuel, Dr. Kavitha G. N.

Publishing Agency : Jyotikiran Publication, Pune

Publisher Address : Santosh Pandurang Mane
Sr. No. 204, Sahajeevan Society,
Bhekrinagar, Hadpsar, Pune-8
Mob- 8888454089
Email- jyotikiranpublicationpune@gmail.com

Printed By : Amitsons Digital Copier 106, Paras
Chamber, 1st Floor, Above Bank Of
India, Near Laxminarayan Theatre,
Swargate, Pune- 411009

Edition Details : Ist

ISBN : 978-81-953847-8-5

Copyright : © Santosh P Mane

Publication Date : 15/03/2022

Ishwar Baburao Ghorude, Kirti Sadhuraa Niraldwad		
25	Need of Sustainable Development of Hotel Industry in India after Pandemic Covid-19 Dr.Sunil Subhash Patil	123-126
26	The Stir casting process based on IoT for the Manufacturing of Aluminium Matrix Composites Rajesh M.	127-133
27	Corporate Social Responsibility and Banking Sector-An Impact Analysis Sreeram Daida	134-137
28	Role of Women in the Socio-Economic Development of India Seijathang Haolai	138-140
29	Disciplinary and Social Implications with Awareness of Environment in Our Youth Dr. Hari Om Bhardwaj	141-148
30	Preparation, Physical, Analytical And Structural Characterization Of 1:1 Physical Ratio Value Of Solid Powder Methanolic Neem Bark Extract And Aqueous Neem Bark Extract. Miss Sudipta Roy, Dr. Anirudh Singh Deora	149-157
31	Planktons as Biological indicators of Environmental pollution – A review Prabha, Anish Dua	158-161
32	Modern Techniques in Genetic Enhancement of Pulse Crops Tushadri Singh, Ashish Sheera, Ashish Bhatt, Sandeep Rout	162-166
33	Precision Farming in Fruit Crops Uzma Gulzar, Undleeb Gulzar, Dr.Mahital Jamwal, Prabhdeep Singh, Dr Kiran Kour and Dr. Deep ji Bhai	167-180
34	The Transfusion Of Ecological Consciousness In The Eco Tone Of Eco Poetics: A Selective Study Dr Aditi Abhishikta	181-184
35	राजस्थान में वर्षा जल संचयन Dr. Dinesh Kumar, Anil Kumar	185-188
36	मुगलों का दक्कन नीति(१२२६-१७०७) एक ऐतिहासिक अध्ययन प्रो० कार्तिक प्रसाद यादव	189-190
37	महिलाओं की राजनीतिक सहभागिता को बढ़ाने में गैर सरकारी संगठनों की भूमिका डॉ अजय बहादुर सिंह , अरुण कुमार	191-193
38	जल व्यवस्थापन आणि शाश्वत विकास संध्या शिवहार आढाव, डॉ. एन. के. वाघमारे	194-198
39	युद्धाचा पर्यावरणावरील प्रभाव प्रा. डॉ. सुर्यकांत नागनाथ कळसकर	199-203
40	अक्करमाशी ते सनातन सन्माननीय प्रवास प्रा. मोहन बाबुराव चव्हाण	204-210
41	भारताचे संरक्षण क्षेत्र: खर्च आणि धोरण डॉ. खिस्ते ओंकार बाळकृष्ण	211-216
42	चंद्रपूरची महाराणी हिराईचे राजकीय, सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक व सांस्कृतिक क्षेत्रातील योगदान डॉ. प्रमोद ना. घ्यार	217-221
43	महाराष्ट्रातील चंद्रपूर जिल्ह्यातील बदलत्या हवामानाविषयी शेतकऱ्यांच्या आकलनाचा अभ्यास गिरीश टी. पंचभाई	222-226

भारताचे संरक्षण क्षेत्र: खर्च आणि धोरण

डॉ. खिस्ते ओंकार बाळकृष्ण

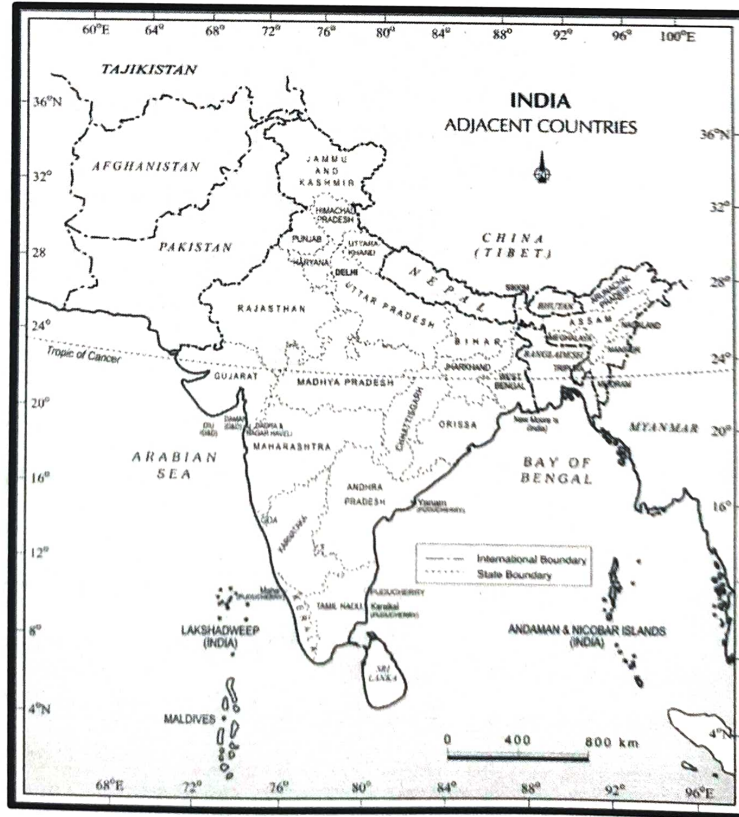
अर्थशास्त्र विभाग, श्री संत गजानन महाविद्यालय, खर्डा, ता. जामखेड, जि. अहमदनगर,

*Corresponding Author: डॉ. खिस्ते ओंकार बाळकृष्ण

इमेल: dr.khisteob@gmail.com

सारांश:

कोणताही देश संरक्षण क्षेत्राच्या दृष्टिकोनातून आत्मनिर्भर असणे महत्वाचे ठरते त्यामुळे इतर देशावरील आवलंबित्व कमी होऊन बरेचसे निर्बंध कमी होतात आणि देश स्वाभिमानाने निर्णय घेण्यास सक्षम ठरतो. देशात पर्याप्त संसाधने उपलब्ध असणे महत्वाचे आहेच परंतु, विकासाच्या दृष्टिकोनातून प्राधान्यक्रम आणि त्यासाठी त्या देशातील राजकीय इच्छाशक्ती देखील महत्वाची ठरते. संसाधने अपर्याप्त असले तरी आंतरराष्ट्रीय पातळीवर संरक्षणाच्या दृष्टीने सलोख्याचे संबंध निर्माण करणे हे देखील महत्वाचे ठरते कि ज्या माध्यमातून संरक्षण साधनांची आयात करणे शक्य होते. भारत देश स्वतंत्र झाल्या नंतर भारतास संरक्षणाच्या दृष्टीने अनेक वेळा वेगवेगळ्या परिस्थितीस सामोरे जावे लागले १९६२ सालचे चीन बरोबरचे युद्ध असेल किंवा १९६५ सालचे पाकिस्तान बरोबरचे युद्ध असेल यात भारतास वित्त आणि मनुष्य हानी तर झालीच परंतु आंतरराष्ट्रीय पातळीवर दबावाला देखील सामोरे जावे लागले, अशा परिस्थितीत तत्कालीन शासनाची भूमिका देखील महत्वाची राहिली ज्याचे दीर्घकाळासाठी सकारात्मक आणि नकारात्मक परिणाम झालेले दिसून येतात. युद्धा शिवाय सीमा विवाद देखील देशाच्या अर्थव्यवस्थेला अस्थिर करताना दिसून येतात. या साठी शेजारील राष्ट्राशी असणारे संबंध महत्वपूर्ण ठरतात. आंतरराष्ट्रीय संबंधांचा विचार करता मित्र राष्ट्र, शेजारी राष्ट्र, विरोधी राष्ट्र या बाबतीत देखील संरक्षणाच्या दृष्टीने भारताची भूमिका महत्वाची ठरते. भारताला १५,१०६.७ किमी जमीन सीमा आणि समुद्रकिनारा आहे. बेट प्रदेशांसह ७,५१६.६ किमी. आमच्या जमिनीची लांबी शेजारील देशांच्या सीमा खालीलप्रमाणे आहेत:

शेजारील देशांच्या सीमा

अ.क्र.	देशाचे नाव	सीमेची लांबी (किमी मध्ये)
1	बांगलादेश	४,०९६.७
2	चीन	३,४८८
3	पाकिस्तान	३,३२३
4	नेपाळ	१,७५१
5	म्यानमार	१,६३४
6	भूतान	६९९
7	अफगाणिस्तान	१०६
	एकूण	१५,१०६.७

आज पर्यंतच्या इतिहासाचा विचार केला असता शेजारील राष्ट्रा कडून भारतास अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागले आहे याचे कारण म्हणजे विवादित जमीन किंवा भूभाग हा आहे. या संदर्भात भारताने काही महत्वाची पावले उचलली आहेत. जसे; सीमा व्यवस्थापन विभागाची निर्मिती मंत्री गटाच्या शिफारशीच्या अनुषंगाने बॉर्डर मॅनेजमेंट, विभाग स्थापन करण्यात आला. या माध्यमातून संबंधित समस्यांवर लक्ष केंद्रित केले, आंतरराष्ट्रीय जमीन आणि किनारी सीमा, सीमा मजबूत करणे गस्त आणि पहारा, रस्ते, कुंपण आणि यांसारख्या पायाभूत सुविधांची निर्मिती सीमांवर फ्लड लाइटिंग आणि सीमा क्षेत्राची अंमलबजावणी विकास कार्यक्रम राबवण्यात येत आहेत. काळाच्या ओघात, D/o सीमा व्यवस्थापनाकडे बांधकामाची जबाबदारीही देण्यात आली आहे, आंतरराष्ट्रीय बाजूने १३ एकात्मिक चेक पोस्ट्स (ICPs) निर्माण करण्यात आले आहेत.

- बेटासह किनारपट्टीच्या सीमेशी संबंधित सर्व बाबी अंदाज आणि निकोबार आणि लक्षद्वीप इ.
- भारत बांगलादेश आणि भारत-पाक सीमेवरील कुंपण आणि फ्लडलाइटिंगशी संबंधित बाबी.
- जमीन आणि किनारी सर्व सीमांमध्ये सीमा पोलिसिंग, पाळत ठेवणे आणि गस्त बळकट करणे
- मोटरेबल बांधकामासह पायाभूत सुविधांची निर्मिती सीमेवर रस्ते, दळणवळणाच्या सुविधा निर्माण करणे इ.
- किनारी पट्ट्यात पायाभूत सुविधांची निर्मिती करणे.

- गुप्तचर अहवालांचे विश्लेषण आणि कारवाई करणे.
- राज्याच्या पूरक भूमिका परिभाषित करणारी संयुक्त रणनीती सीमा व्यवस्थापनात सरकार आणि केंद्र. सीमा क्षेत्राच्या अंमलबजावणीशी संबंधित सर्व बाबी विकास कार्यक्रम आखणे.
- जमिनीवर एकात्मिक चेक पोस्ट (ICPs) विकसित करणे जमीन बंदरांच्या स्थापनेसह देशाच्या भारतीय सीमा प्राधिकरण (LPAI).
- सीमा व्यवस्थापन विभागाचा उपक्रम रणनीतीचा एक भाग म्हणून सीमा सुरक्षित करण्यासाठी देखील देशाच्या सीमावर्ती भागात पायाभूत सुविधा निर्माण करणे, यासाठी अनेक सीमा विभागाकडून पुढाकार घेण्यात आला आहे, यामध्ये पुढील गोष्टींचा समावेश आहे.
कुंपण, फ्लडलाइट आणि रस्त्यांचे जलद बांधकाम भारत-बांगलादेश, भारत-पाकिस्तान आणि भारत-म्यानमारच्या बाजूने सीमा
(ii) भारत-चीन, भारत-नेपाळ यांच्या बाजूने धोरणात्मक रस्त्यांचे बांधकाम आणि भारत-भूतान सीमा.
(iii) हाय-टेक इलेक्ट्रॉनिक पाळत ठेवणारी उपकरणे तैनात करणे आंतरराष्ट्रीय सीमा (सीमा रक्षक दलांद्वारे संबंधित).
(iv) साठी अतिरिक्त ५०९ बॉर्डर आउट पोस्ट (BOPs) बांधणे बीएसएफ (भारत-बांगलादेश सीमेवर ३८३ आणि भारत-पाकिस्तान सीमेवर १२६)
(v) किनारी सुरक्षा योजनांची अंमलबजावणी.

(vi) विविध ठिकाणी एकात्मिक चेक पोस्टचा (ICPs) विकास देशाच्या आंतरराष्ट्रीय सीमेवरील स्थाने आणि भारतीय लॅंड पोर्ट्स अथॉरिटी ऑफ इंडिया (LPAI) ची स्थापना ICPs प्रशासित/व्यवस्थापित करणे.

याशिवाय सीमाभागातील विविध विकास कामे सीमा क्षेत्रांतर्गत विभागाकडून हाती घेण्यात आले आहे. सीमा व्यवस्थापनासाठी व्यापक दृष्टिकोनाचा एक भाग म्हणून विकास कार्यक्रम तयार करण्यात येतात, ज्याला M/o वित्त द्वारे निधी दिला जातो.

लष्करी खर्च (भारताच्या GDP च्या %) -

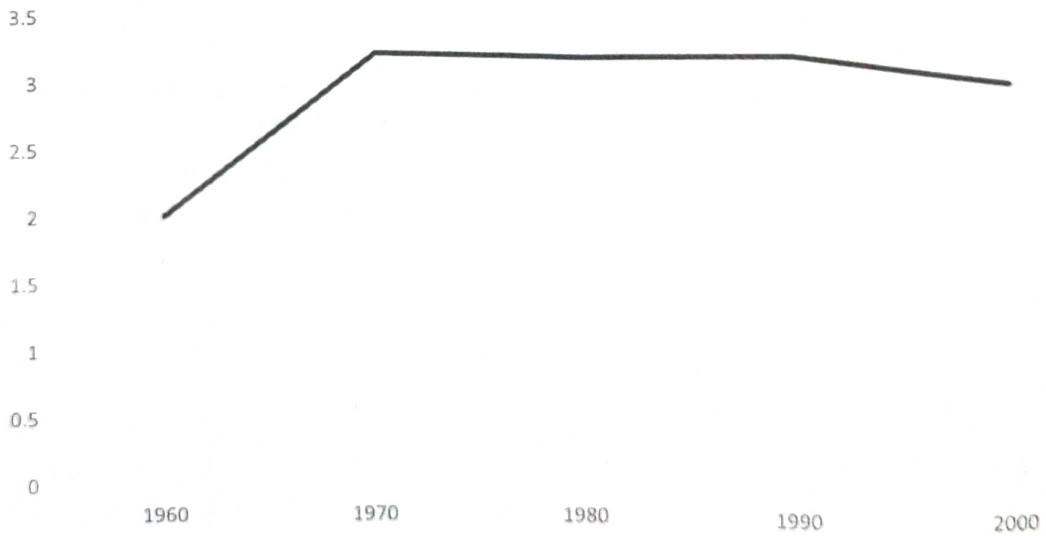
SIPRI कडील लष्करी खर्चाचा डेटा NATO च्या व्याख्येतून घेतला जातो, ज्यामध्ये सशस्त्र दलांवरील सर्व चालू आणि भांडवली खर्चाचा समावेश होतो, ज्यामध्ये शांतीरक्षक दलांचा समावेश होतो; संरक्षण मंत्रालये आणि संरक्षण प्रकल्पांमध्ये गुंतलेली इतर सरकारी संस्था; निमलष्करी दले, जर त्यांना लष्करी ऑपरेशन्ससाठी प्रशिक्षित आणि सुसज्ज ठरवले जाते; आणि लष्करी अवकाश क्रियाकलाप. अशा खर्चांमध्ये

लष्करी आणि नागरी कर्मचाऱ्यांचा समावेश आहे, लष्करी कर्मचाऱ्यांच्या निवृत्ती वेतन आणि कर्मचाऱ्यांसाठी सामाजिक सेवा; ऑपरेशन आणि देखभाल; खरेदी; लष्करी संशोधन आणि विकास; आणि लष्करी मदत (दात्या देशाच्या लष्करी खर्चात). वगळण्यात आलेले नागरी संरक्षण आणि पूर्वीच्या लष्करी क्रियाकलापांसाठीचा वर्तमान खर्च, ही व्याख्या सर्व देशांसाठी लागू केली जाऊ शकत नाही, तथापि, त्यासाठी लष्करी बजेट आणि ऑफ-बजेट लष्करी खर्चाच्या बाबींमध्ये कोणते घटक समाविष्ट आहे याबद्दल तपशीलवार माहिती आवश्यक आहे. (उदाहरणार्थ, लष्करी बजेटमध्ये नागरी संरक्षण, राखीव आणि सहाय्यक दले, पोलीस आणि निमलष्करी दल, लष्करी आणि नागरी पोलीस यांसारख्या दुहेरी-उद्देशीय दले, लष्करी अनुदान, लष्करी कर्मचाऱ्यांसाठी निवृत्तीवेतन, आणि सामाजिक सुरक्षा योगदानांचा समावेश असताना दिसतो.

लष्करी खर्च (भारताच्या GDP च्या %) -					
वर्ष	१९६०	१९७०	१९८०	१९९०	२०००
खर्च	२.००४	३.१८५	३.१३४	३.१४६	२.९४९

स्रोत: <https://data.worldbank.org/indicator>

लष्करी खर्च (भारताच्या GDP च्या %)

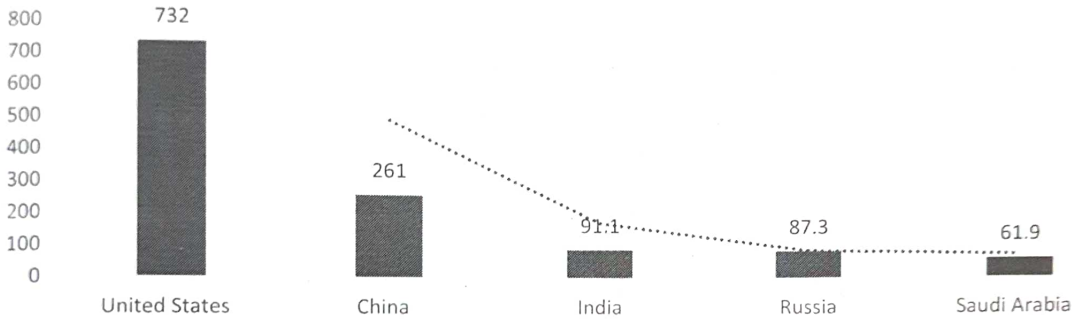

वरील आकडेवारी वरून असे लक्षात येते कि, मागील पाच दशकांत भारताद्वारे लष्करी खर्चात वाढ होत आहे. १९६० साली GDP च्या २.००४% एवढे असणारे प्रमाण २००० साली २.९४९% पर्यंत वाढले. परंतु १९७०, १९८०, १९९० यावर्षी हे प्रमाण अनुक्रमे ३.१८५%, ३.१३४%, ३.१४६%

होते या तुलनेत लष्करी खर्चात घट झालेली दिसते. यामागील कारण म्हणजे १९६० आणि १९७० च्या दशकात भारतास चीन आणि पाकिस्तान या देशांसोबत युद्ध करावे लागले याचा परिणाम म्हणून संरक्षण च्या दृष्टीने भारताचा लष्करावरील खर्च वाढलेला दिसतो.

जागतिक बाजार आणि भारत

२०१९ मध्ये भारत लष्करी खर्चात जगातील तिसरा सर्वात मोठा खर्च करणारा होता (US\$bn)

स्रोत: Union Budget Documents 2011-19

जागतिक पातळीवर विचार करता भारत देश हा विकसनशील देश असूनही लष्करी खर्च जास्त करणारा जगातील तिसरा देश आहे, यावरून असे लक्षात येते की, भारताद्वारे संरक्षण क्षेत्राच्या विकासासाठी विशेष प्रयत्न करण्यात येत आहेत.

संरक्षण निर्यात:

संरक्षण निर्यात हा संरक्षण उत्पादनात स्वयंपूर्णता मिळविण्याच्या सरकारच्या मोहिमेचा एक महत्वाचा भाग आहे. संरक्षण मंत्रालयाने (MoD) २०२१, डिसेंबरमध्ये संसदेत माहिती दिली की भारताने २०१४-१५ मध्ये १,९४० कोटी रुपयांच्या तुलनेत २०२०-२१ मध्ये ८,४३४ कोटी रुपयांची संरक्षण उपकरणे निर्यात केली होती. ३० हून अधिक भारतीय संरक्षण कंपन्यांनी इटली, मालदीव, श्रीलंका, रशिया, फ्रान्स, नेपाळ, मॉरिशस, श्रीलंका, इस्त्रायल, इजिप्त, भूतान, इथिओपिया, सौदी अरेबिया, फिलिपाईन्स, पोलंड, स्पेन आणि यांसारख्या देशांना शस्त्रे आणि उपकरणे निर्यात केली आहेत. निर्यातीमध्ये वैयक्तिक संरक्षणात्मक वस्तू, संरक्षण इलेक्ट्रॉनिक्स प्रणाली, अभियांत्रिकी यांत्रिक उपकरणे, ऑफशोर गस्ती जहाजे, प्रगत प्रकाश

हेलिकॉप्टर, एव्हियोनिक्स सूट, रेडिओ प्रणाली आणि रडार प्रणाली यांचा समावेश होता. संरक्षण मंत्रालयाने ने वर्ष २०२४ पर्यंत ३५,००० कोटी रुपयांची संरक्षण उत्पादनाची निर्यात करण्याचे लक्ष्य ठेवले आहे.

भारताची संरक्षण रणनीती आणि शेजारी देश:

बांगलादेश: भारत आणि बांगलादेश यांच्यात कोणताही सीमावाद नाही. भारत आणि बांगलादेश ४०९६.७ कि.मी. सामायिक करतात. सीमेची, जी भारत त्याच्या कोणत्याही शेजारी देशासोबत सामायिक केलेली सर्वात मोठी जमीन सीमा आहे. देश बांगलादेशच्या स्वातंत्र्यानंतर लगेचच, १९७४ मध्ये दोन्ही देशांनी जमीन सीमा करार (LBA) केला. सीमा सीमांकनाच्या जटिल स्वरूपावर उपाय शोधण्यात आले. अपवाद बगळता कराराची संपूर्णपणे अंमलबजावणी करण्यात आली

१. तीन क्षेत्रांमधील अंदाजे ६.१ किलोमीटरच्या असीमांकित जमिनीच्या सीमांशी संबंधित तीन मुद्दे, उदा. दैखता - ५६ (पश्चिम बंगाल), मुहुरी नदी - बेलोनिया (त्रिपुरा) आणि लाठीटीला - दुमाबारी (आसाम);

२. बांगलादेशातील ५१ सह १११ एन्क्लेव्हची देवाणघेवाण भारतातील बांगलादेश एन्क्लेव्ह; आणि
३. प्रतिकूल मालमत्ता. पंतप्रधान डॉ. मनमोहन सिंग यांच्या भेटीदरम्यान तत्कालीन बांगलादेशने सप्टेंबर २०११ मध्ये, LBA-१९७४ च्या प्रोटोकॉलवर स्वाक्षरी केली ज्याने या तीन थकबाकी समस्यांचे निराकरण केले. त्यानंतर, ६ जून २०१५ रोजी पंतप्रधान श्री. नरेंद्र मोदी यांच्या भेटीदरम्यान कराराच्या मंजूरीच्या साधनांची देवाणघेवाण झाली.
चीन: भारत आणि चीन यांच्यातील आंतरराष्ट्रीय सीमेवर चीनने वाद घातला आहे. पूर्वेकडील क्षेत्रात, चीन अंदाजे दावा करतो. ९०,००० चौ. च्या अरुणाचन प्रदेश राज्यातील भारतीय प्रदेश. J&K मध्ये चीनच्या ताब्यातील भारतीय भूभाग अंदाजे ३८,००० चौरस मीटर आहे. याव्यतिरिक्त, चीन आणि पाकिस्तान यांच्यात २ मार्च १९६३ रोजी स्वाक्षरी झालेल्या तथाकथित चीन-पाकिस्तान "सीमा करार" अंतर्गत, पाकिस्तानने पीओकेमधील ५१८० चौरस किलोमीटरचा भारतीय भूभाग बेकायदेशीरपणे चीनला दिला. अरुणाचल प्रदेश आणि जम्मू-काश्मीर अविभाज्य आहेत हे सत्य आणि भारताचा अविभाज्य भाग चीनच्या बाजूने अनेक प्रसंगी सर्वोच्च स्तरावर स्पष्टपणे सांगितला गेला आहे भारत आणि चीन, प्रत्यक्ष नियंत्रण रेपेजवळील लष्करी क्षेत्रात आत्मविश्वास वाढवण्याच्या उपाययोजनांच्या करारांतर्गत भारत-चीन सीमावर्ती क्षेत्रे, ज्यावर नोव्हेंबर १९९६ मध्ये स्वाक्षरी करण्यात आली आणि त्यानंतरच्या आत्मविश्वासाच्या अंमलबजावणीच्या पद्धतींवर प्रोटोकॉल भारत-चीन सीमा भागात प्रत्यक्ष नियंत्रण रेपेजवळील लष्करी क्षेत्रात उभारणीचे उपाय, एप्रिल २००५ मध्ये स्वाक्षरी करण्यात आली आणि ऑक्टोबर २०१३ मध्ये स्वाक्षरी केलेला सीमा संरक्षण सहकार्य करार, सीमारेषेचे स्पष्टीकरण आणि पुष्टी करण्यासाठी वचनबद्ध आहे. वास्तविक नियंत्रण रेपेच्या संरेखनाच्या सामान्य समजापर्यंत पोहोचण्यासाठी वास्तविक नियंत्रण. दोन्ही बाजूंनी सीमा सेटलमेंटसाठी फ्रेमवर्क शोधण्यासाठी प्रत्येकाने एक विशेष प्रतिनिधी (SR) नियुक्त करण्यास सहमती दर्शविली आहे. एकूण द्विपक्षीय संबंधांचा राजकीय दृष्टीकोन. भारत-चीन या विषयावर विशेष प्रतिनिधींची १८ वी फेरी, २२ ते २४ मार्च २०१५

दरम्यान नवी दिल्ली येथे सीमाप्रश्नाचे आयोजन करण्यात आले होते. भारत आणि चीनने भारत-चीन सीमेवर शांतता आणि शांतता राखण्याशी संबंधित महत्त्वाच्या सीमा प्रकरणांना सामोरे जाण्यासाठी भारत-चीन सीमा प्रकरणांवर सल्लामसलत आणि समन्वय (WMCC) वर कार्य यंत्रणा स्थापन केली आहे. क्षेत्रे ८ ऑक्टोबर २०१५ रोजी वीजिंग येथे WMCC ची बैठक झाली. भारत आणि चीन द्विपक्षीय समस्यांचे निराकरण संवाद आणि शांततापूर्ण वाटाघाटीद्वारे आणि निष्पक्ष, वाजवी आणि परस्पर स्वीकार्य पद्धत.

म्यानमार: भारत आणि म्यानमारमध्ये कोणताही सीमावाद नाही. मणिपूर सेक्टरमध्ये भारत-म्यानमार सीमेवर नऊ निराकरण न झालेले सीमास्तंभ (BPs) आहेत. नियमित संवाद होतो भारत आणि म्यानमार यांच्यात सीमांकन आणि सीमा व्यवस्थापनाशी संबंधित मुद्द्यांवर संस्थात्मक माध्यमातून फॉरिन ऑफिस कन्सल्टेशनस, नॅशनल लेव्हल मीटिंग्ज (NLM), सेक्टरल लेव्हल मीटिंग्स (SLM) आणि प्रमुख सर्वेक्षण विभागाची बैठक.

नेपाळ: २००७ मध्ये भारत-नेपाळ सीमेच्या ९८ % सीमारेषेचे नकाशे प्रमाणित केले गेले आहेत आणि प्रारंभ करण्यात आले आहेत. सर्वेक्षक-जनरल स्तर, जरी ते पूर्ण अधिकार स्तरावर स्वाक्षरी केलेले नाहीत. देखभालीशी संबंधित समस्या आणि भारत-नेपाळ सीमेच्या व्यवस्थापनावर सध्याच्या द्विपक्षीय यंत्रणांमध्ये वरिष्ठ अधिकारी आणि कामकाजावर चर्चा केली जाते. पातळी नेपाळसोबतचे आमचे अनोखे, शतकानुशतके जुने सभ्यता संबंध, सामायिक भूगोल, इतिहास, संस्कृती, भाषा आणि धर्म आणि जवळचे राजकीय संबंध, व्यापक आर्थिक सहकार्य आणि खोलवर रुजलेली लोक ते लोक मैत्री यांद्वारे वैशिष्ट्यीकृत मे २०१४ पासून माननीय पंतप्रधानांच्या दोघांसह सर्वोच्च राजकीय स्तरावर सतत संवाद साधून नवसंजीवनी मिळाली. २०१४ मध्ये नेपाळला भेट दिली. भारत-नेपाळ संयुक्त आयोगाचे जुलै २०१४ मध्ये परराष्ट्र मंत्री स्तरावर पुनरुज्जीवन करण्यात आले. भारत नेपाळशी घनिष्ठ प्रतिबद्धता आणि द्विपक्षीय देवाणघेवाण चालू ठेवत आहे, तसेच सर्व सहाय्य प्रदान करत आहे. शांतता, स्थिरता आणि देशाच्या सामाजिक-आर्थिक विकासासाठी नेपाळच्या लोकांच्या आकांक्षा.

पाकिस्तान: भारत पाकिस्तानसोबतच्या सर्व प्रलंबित द्विपक्षीय समस्या द्विपक्षीय शांततापूर्ण मार्गाने सोडवण्यास इच्छुक आहे. तथापि, द्वारे सतत समर्थन पाकिस्तानच्या ताब्यातील भूभागातून पाकिस्तानने आपल्यावर निर्देशित केलेल्या दहशतवादामुळे आवश्यक वातावरण निर्माण होण्यास प्रतिबंध झाला आहे. सरकार भारतविरोधी कारवाया बंद निष्कर्ष:

भारत देश हा सहिष्णुतावादी आणि शांतताप्रिय देश असला तरी वेळ प्रसंगी आक्रमण करणार्या देशांना वेळोवेळी प्रतिउत्तर दिले आहे, तसेच शांतते साठी सामंजस्य करार केले. शस्त्रास्त्रांच्या उत्पादनात वाढ

संदर्भ:

1. Timothy D. Hoyt, Military Industry and Regional Defence Policy India, Iraq, and Israel, by Routledge Park Square, Milton Park, Abingdon, Oxon OX14 4RN, 2007
2. <https://timesofindia.indiatimes.com/india/indias-defence-spending-in-7-charts/articleshow/80600625.cms>
3. Armaan Bhatnagar, India's defense spending in 7 chart, imesofindia.com / Jan 30, 2021,
4. Union Budget Documents 2011-19

करण्यासाठी पाकिस्तानने अनेक प्रसंगी दिलेले आणि उच्च स्तरावर पुनरुच्चार केलेले आश्वासन पूर्ण करण्याचे आवाहन केले आहे. त्याची माती आणि त्याच्या नियंत्रणाखाली असलेले प्रदेश.

श्रीलंका: भारत आणि श्रीलंका यांच्यात सीमावाद नाही.

करून आत्मनिर्भरतेच्या दिशेने वाटचाल करत आहे. जागतिक पातळीवर विचार

करता भारत देश हा विकसनशील देश असूनही लष्करी खर्च जास्त करणारा जगातील तिसरा देश आहे. GDP तील लष्करी खर्चात देखील वाढ होत आहे.

5. <https://www.mha.gov.in/sites/default/files/BMIntro-1011.pdf>
6. Pushpita Das, India's Border Management Select Documents, Institute for Defence Studies and Analyses New Delhi, April 2010
7. <https://www.indiatoday.in/india-today-insight/story/why-india-needs-a-dedicated-defence-export-department-1901972-2022-01-19>
8. <https://pib.gov.in/Pressreleaseshare.aspx?PRID=1685437>

**Proceeding of NAAC
Sponsored Seminar on
Emerging Trends in Research,
Development and Methodology
ETRDM - 2022
Date : 17th May, 2022**

**Organised by
Internal Quality Assurance Cell,
Smt. P. K. Kotecha Mahila Mahavidyalaya, Bhusawal (M.S.)**

Proceeding of NAAC Sponsored Seminar on

**Emerging Trends in Research,
Development and Methodology**
(ETRDM-2022)

17th May, 2022

Editors

Prin. Dr. Mangala A. Sabadra

Dr. J. V. Dhanvij

Dr. V. S. Patil

Organized by

Internal Quality Assurance Cell

Smt. P. K. Kotecha Mahila Mahavidyalaya, Bhusawal (M.S.)

Akshara Publication

Shri Saraswati Vidya Prasarak Mandal's
Smt. Padambai Kapurchandji Kotecha Mahila Mahavidyalaya,
Bhusawal

NAAC Accredited B+ Grade (3rd Cycle)

NAAC Sponsored

One Day Online State Level Seminar

On

Emerging Trends in Research, Development and Methodology

(ETRDM-2022)

Organized by

Internal Quality Assurance Cell

Smt. P. K. Kotecha Mahila Mahavidyalaya, Bhusawal (M.S.)

17th May, 2022

Patron

Hon. Smt. Padma M. Kotecha

President,

Shri Saraswati Vidya Prasark Mandal, Bhusawal

Chief Guest

Prof. V. L. Maheshwari

Hon'ble Vice-Chancellor,

Kavayitri Bahinabai Chaudhari North Maharashtra University, Jalgaon

Convener

Dr. Mangala A. Sabadra

Principal,

Smt P. K. Kotecha Mahila College, Bhusawal

Organizing Secretary

Dr. J. V. Dhanvij

IQAC Coordinator, Smt. P. K. Kotecha Mahila College, Bhusawal

Joint Organizing Secretaries

Dr. Janhavi P. Talegaonkar

Dr. V. S. Patil

Dr. J. S. Dhande

Organizing Committee Members

Mr. Dipeshji M. Kotecha

Prof. Y. D. Desale

Mrs. Madhuri N. Bhutda

Mr. K. C. Suryawanshi

Mr. Rupeshji K. Jain

Dr. Shilpa C. Patil

Dr. Meena S. Chaudhari

Mr. S. B. Netanrao

Index

State Level Seminar on
Emerging Trends in Research, Development and Methodology
(ETRDM-2022)

Sr.No.	Title of Paper	Authors	Page No.
1	Key Note Address : Emerging Trends in Research, Development and Methodology	Prin. Nandakumar Nikam	15
2	Invited Talk- I : Changed Goal Posts NAAC Reaccreditation Process	Dr. Sanjay Kharat	18
3	Invited Talk- II : Creating Research Culture and Enhancing Research Quotient	Dr. R. M. Chitnis	23
4	Basic Requirements for Innovative Research in Higher Education	Dr. Khiste O. Balkrishna	27
5	Compliance of Plagiarism in the Field of Research, Especially for the New Researchers	Dr. A. N. Bhangale Dr.B. S. Bhalerao	30
6	Research Techniques in Science and Technology	Dr. J. V. Dhanvij	35
7	Exploring Research Methodology: Review Article	Bhatu Y. Bagul	40
8	Review of the Research Techniques	K. B. Patil S. K. Bachhav	50
9	The Importance of Internet and Computer in Academic Research	Dr.Vinod V. Patil	54
10	The Multidimensional Approach of ICT in Academic Research	Dr. Dipak V. Patil	60
11	The Effectiveness of Ethnographic Research Method in Academic Research	Smt. Naushaba M. Farooque Momin	66
12	An Overview of Research Methods and Methodology	S. K.Tayade	73
13	Search, Research and Plagiarism	Dr.V. S. Patil	78
14	The Effective Use of Case Study Method in Educational Research	Smt. Vijaya R. Jadhav	81
15	Plagiarism: Issues and Concern	Dr. Rajkuvar S. Gajare	87
16	Exploring Research Methodology	Sandeep B. Netanrao K. C. Suryawanshi	95

Basic Requirements for innovative Research in Higher Education

Dr. Khiste Onkar Balkrishna

Assistant Professor Dept. of Economics
Shri Sant Gajanan Mahavidyalaya, Kharda

Abstract:

India is rapidly growing country. In the view of former president of India Dr. A.P.J. Abdul Kalam predicted India become a super power in world, on the basis of working age group. For the supporting to above mentioned statement there are some basic conditions are required. Out of them Higher Education and research is primary condition of development in this perspective willpower of Government, Budget allocation, Recruitment, Infrastructure, Reduce the Dropout rate, Quality research, Innovative research are mandatory conditions. Now a days government introduced New Education Policy for the quality, skill and outcome-based education.

Key words: *Budget Allocation, Recruitment, Infrastructure, Reduce the Dropout Rate, Quality Research, Innovative Research, Higher Education etc.*

Introduction:

New Education Policy, 2020 promotes rigorous research-based specialization and opportunities for multidisciplinary work, including academia, government and interdisciplinary thinking at the graduate, Master's and doctoral level education in large multidisciplinary universities. It also points out that, "Higher education qualifications leading to a degree/diploma/certificate shall be described by the National Higher Education Qualification Framework (NHEQF) in terms of such learning outcomes." The objectives of New Education Policy, 2020 ideal but for the Implementation of the policy there are the some requirements are in sertional without it we can not create environment for Innovative research in higher education.

Objectives : To study nature of Indian higher education in the deferent aspects.

Data collection : took the help of secondary data for research paper writing like; Reports, Articles, Journal.

Body of paper:

1. **Budget allocation:** The education budget 2022 has been allotted Rs 1,04,278 crore a rise of Rs 11,054 crore from the previous year. The education budget allocation for 2021-22 was Rs. 93,223 crores, which was reduced by 6% as compared to the year before. The revised estimate was Rs 88,002 crore. The biggest ask from education experts this year was an increase in the overall allocation and the government has delivered with a 11.86% increase. But is not enough in the proportion to population. It is to meet the 6% of GDP

criteria, the education budget for 2022-23 should have been almost double that of last year's allocation.

2. **Recruitment:** 38 crore Students enrolled in programmes at under-graduate and post-graduate level. Out of these, nearly 85% of the students (2.85 crore) were enrolled in the six major disciplines such as Humanities, Science, Commerce, Engineering & Technology, Medical Science and IT & Computer. The number of students pursuing PhD in 2019-20 is 2.03 lakh against 1.17 lakh in 2014-15. The Total Number of Teachers stands at 15,03,156 comprising of 57.5% male and 42.5% female. But unfortunately, student: Teacher ratio is not satisfactory it was 24:1, India trails behind several countries including Brazil and China in terms of student-teacher ratio in higher education segment, a government report has revealed. The 24:1 ratio of India is lower than 19:1 in Brazil and China. Among the eight countries compared, India's student-ratio has turned out to be the lowest - against Sweden's 12:1, Britain's 16:1, Russia's 10:1 and Canada's 9:1. Pupil Teacher Ratio (PTR) in Universities and Colleges is 28 if regular mode enrolment is considered whereas PTR for Universities and its Constituent Units is 18 for regular mode.

PTR for Regular Enrolment		
Year	University & Colleges	University & its Constituent Units
2015-16	21	16
2016-17	25	09
2017-18	30	20
2018-19	29	18
2019-20	28	18

Source: All India survey on education, 2019-20

It means there is scope to improvement and recruitment of Teachers, without it not only Teaching learning process but also research task not possible.

3. **Infrastructure:** The basic infrastructure for research in higher education. The structure of traditional college governance on campuses can also create resistance to innovation. Unlike nearly any other organization, the concept of "shared governance" is engrained in the culture of higher education. Shared governance is a system, or culture, that attempts to balance maximum participation in decision making with clear accountability. While shared governance provides members of the academy an opportunity for input into decisions made on the university campus, it can also cloud the decision-making process and slow down innovation.
4. **Reduce the Dropout rate:** It was noted that in a developing country such as India there is high rate of illiteracy, low enrolment rates and high dropout rate at the higher. According to Guidelines for Multiple Entry and Exit in Academic Programme suffered in Higher Education Institutions, Reduce the

drop-out rate, thus improving Gross Enrolment Ratio (GER), which is one of the major objectives of the National Education Policy, (NEP), 2020.

5. **Quality research:** Most of the Colleges run only Under Graduate level programmes. Only 2.7% of colleges run Ph.D. level programmes and 35.04% of colleges run PostGraduate Level programmes. we have to increase the Ph.D programme at college level for the research in higher education.
 - i) **NAAC:** Assessment and Accreditation from 1st July 2017 to 5th April 2019 under Revised Accreditation total 910 universities, Colleges has been Accredited, out of them 474 were below B grade which are average and remaining are above B. 120 institute and universities are above A grade. It means we have to develop to its for Basic requirements for Innovative research in higher education.
 - ii) **University Ranking :** he Times Higher Education (THE) Ranking has today released the world subject ranking 2021. A total of 1,512 universities ranked across 11 subject areas. Indian Institute of Science has got 96th position in the computer science stream and 94th in engineering and technology, however, none of the other Indian varsity could make it to the top slots in any of the streams. This is a very poor condition for the Basic requirements for Innovative research in higher education. We are very back front when compared with global level.

Conclusions: there is many scopes to create environment for Basic requirements for Innovative research in higher education. If we have to build the powerful nation on the front of global level we have to increase the budget, increase infrastructure, appoint the skill full faculties, reduce the drop out rate.

References:

1. The Economic Times, February 02, 2021,
2. All India survey on education, 2019-20, Govt. of India, Ministry of Education, Dept. of Higher education, New Delhi, 2020
3. HIGHER EDUCATION IN INDIA: Issues Related to Expansion, Inclusiveness, Quality and Finance, University Grants Commission New Delhi, 2008
4. Guidelines for Multiple Entry and Exit in Academic Programmes offered in Higher Education Institutions, University Grants Commission, 2021
5. Assessment and Accreditation Report, Under Revised Accreditation Framework (RAF), April 5, 2019

